

LA TRANSFORMACIÓ DE LA MASOVERIA GIRONINA EN EL SEGLE XX

ENRIC SAGUER HOM;¹ **JOAN SERRA GIRONELLA;**²

DOLORS SUBIRÀ GUSÓ²

¹ CENTRE DE RECERCA D'HISTÒRIA RURAL, UNIVERSITAT DE GIRONA

² ASSOCIACIÓ DE MASOS DE TORROELLA DE MONTGRÍ I L'ESTARTIT

enric.saguer@udg.es

Resum

La masoveria, que havia estat la institució agrària que havia estructurat i organitzat la societat rural a Catalunya des del segle XVI, especialment a l'anomenada *Catalunya Vella*, va experimentar un fort retrocés al llarg del segle XX, sobretot a partir de la dècada de 1960-1969. L'objectiu de la comunicació és aportar uns primers resultats, encara provisionals, d'una recerca en curs sobre l'evolució de la masoveria gironina en el segle XX feta a partir d'històries de vida de masovers i masoveres que han estat recollides mitjançant entrevistes orals.

1. Introducció

La masoveria, com altres institucions socials, ha estat una realitat dinàmica i, per tant, té un significat difícil de fixar fora del seu context històric i geogràfic.¹ Potser per això els diccionaris de la llengua no

1. L'anàlisi d'una àmplia mostra de contractes de masoveria entre 1400 i 1895 va posar en evidència la inexistència de clausules permanents i la plasticitat de les formes adoptades per la masoveria (Congost, Gifre, Saguer i Torres, 1999).

solen considerar el significat de la masoveria com a modalitat de contractació agrària² i, quan ho fan, cauen en una simplificació atemporal que, a més de ser incorrecta, incomoda els historiadors.³ Si històricament la masoveria va constituir un marc de regles contractuals prou dinàmic i plàstic per a dificultar-ne una definició simple, això es va accentuar durant el segle xx, paral·lelament als intensos processos de reestructuració tècnica, econòmica i social del sector agrari.

Amb l'objectiu de precisar millor les característiques i les transformacions de la masoveria durant el segle xx, un equip format per membres de l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i de l'Associació de Masos de Torroella de Montgrí i l'Estartit, estem duent a terme una campanya d'entrevistes orals a masovers i masoveres de la regió de Girona.⁴ Amb anterioritat, s'havia realitzat un treball similar centrat en els descendents dels grans propietaris rendistes i s'havia observat, des de la seva perspectiva, com havien estat percebuts els canvis en el món de les masoveries.⁵ A hores d'ara, estem tancant la fase de treball de camp i enllestint-ne la transcripció, motiu pel qual els resultats i les conclusions que es puguin avançar tenen un valor provisional. Tanmateix, pensem que la convocatòria d'una sessió sobre les claus històriques i socials en el segle xx és una bona oportunitat per a avançar algunes hipòtesis i presentar alguns aspectes de la recerca en curs.

2. Material i mètodes

La metodologia utilitzada s'ha fonamentat en la tècnica de l'entrevista oral en profunditat, amb un guió semiestructurat i respostes obertes. La pretensió ha estat que els testimonis proporcionessin informació de caràcter personal sobre les seves experiències i trajectòria vital. Només de manera accidental o secundària les qüestions s'han referit a un àmbit més general o no personal. Les preguntes realitzades s'han orientat a conèixer la figura del masover i de la seva família, el seu patrimoni, l'organització del treball, la dinàmica i l'evolució del règim de la masoveria, les relacions entre el masover i el propietari i les condicions de vida del masover, entre d'altres.

S'han realitzat trenta-vuit entrevistes a masovers de les comarques gironines. A la comarca del Baix Empordà s'ha fet el treball més intensament, amb quinze entrevistes, deu de les

2. Tant el *Diccionari català-valencià-balear* (Alcover-Moll) com el *Diccionari de la llengua catalana* de l'IEC (2a ed.) només admeten el terme *masoveria* en el sentit de 'mas o masia cedit pel propietari a un masover', per tant com a entitat física i no pas com a tipus de contracte agrari.

3. Vegeu, a tall d'exemple, la definició proposada recentment pel *Diccionari de dret civil* editat pel Departament de Justícia i el TERMCAT: «Contracte de parceria pel qual una persona s'obliga a conrear la finca d'una altra, viure en la propietat, lliurar-li la part pactada dels fruits i actuar com a administrador o apoderat del propietari.»

4. El projecte ha estat finançat pel Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana dins els seus programes d'inventari del patrimoni etnològic, i el seu desenvolupament es pot seguir a través del web <<http://www.ddgi.cat/historiarural/masovers/>>.

5. Sagner (2005).

quals pertanyen a masovers del terme municipal de Torroella de Montgrí. Entre els entrevistats, onze són dones i vint-i-set, homes.

3. Resultats i discussió

Les transformacions experimentades per les masoveries durant el segle xx s'han de situar en el context d'una caiguda gradual de la renda de la terra que arrenca del final del segle XIX —amb les crisis que varen afectar els tres cultius mediterranis: el blat, la vinya i l'olivera. Aquest procés ha començat a ser estudiat els darrers anys a partir d'arxius privats de famílies rendistes, i a hores d'ara disposem d'algunes anàlisis de cas que cobreixen, bàsicament, el període anterior a la Guerra Civil.⁶ Encara es coneixen pocs detalls sobre la segona meitat del segle xx, quan la davallada es va intensificar, però, en qualsevol cas, les dades disponibles indiquen que l'evolució de la renda de la terra va condicionar les estratègies i opcions dels propietaris agraris amb relació a les seves masoveries. A grans trets, es poden observar dues grans etapes. Fins a la dècada de 1960-1969, la disminució de l'ingrés agrari dels propietaris aparentment no va afavorir una resposta activa per part seva, però sí una relaxació creixent dels sistemes de control i dels instruments d'exacció. A partir del 1960, la disminució d'actius, l'èxode rural, l'abandonament de masos i la pèrdua de valor dels productes forestals, varen generar un nou escenari davant del qual els propietaris van reaccionar de manera divergent: en alguns casos venent patrimoni —amb certa freqüència als mateixos masovers—, en d'altres arrendant les terres al marge de les masies, o bé assumint ells mateixos la gestió directa de les explotacions fins al punt que alguns es van convertir en agricultors o ramaders. En qualsevol cas, aquest conjunt de reaccions varen intensificar alguns dels trets desenvolupats durant la primera meitat del segle i, alhora, varen tenir com a conseqüència la substitució de la masoveria per altres sistemes d'explotació i cultiu. En la resta de la comunicació descriurem amb més detall els caràcters bàsics de cadascun dels dos períodes.

3.1. La masoveria abans del 1960

Durant les primeres dècades del segle xx, a la premsa agronòmica local es produí un cert debat sobre l'adequació de la masoveria parciària dominant a les necessitats de modernització del sector agrari. L'objecte de molts articulistes era com reformar els *tractes vells* per tal d'afavorir la realització d'inversions i la transformació de les explotacions. Si haguéssim de fer cas del que exposaven Jaume Rosich —president de la Federació Sindical Agrària— o Pelayo Negre —secretari de la Federació i un dels propietaris gironins més importants—, durant el primer terç del segle s'haurien estat difonent i imposant uns *tractes nous*, caracteritzats per una implicació més gran del propietari en la direcció i en l'aportació de capital a les explotacions. Aquesta imatge, però, està en clara contradicció amb els casos concrets

6. Garrabou, Planas i Saguer (2001a i 2001b); Planas (1994); Pascual (2000); Pujol Andreu (1999), i Saguer (2007).

que han pogut ser estudiats fins ara. És més, entre aquests casos hi ha patrimonis de dirigents agraris (com el de Jaume Maspons o del mateix Pelayo Negre), que publicitaven i propugnaven aquests nous tractes, però que mantenien uns tractes de masoveria molt convencionals.⁷

Els debats en la premsa agronòmica no són pas cap indicatiu fidel dels canvis que s'estaven produint en la masoveria, però serveixen per a detectar que s'estava travessant una situació de crisi. Les noves línies d'especialització agrària que varen anar sortint com a resposta a les condicions deixades per les crisis de la fi de segle no sempre es podien desenvolupar adequadament en el marc de les masoveries. Les planes agrícoles gironines varen tendir a reorientar-se cap a una producció pecuària integrada dins les explotacions. Això exigia canviar els cultius, deixar de produir tants cereals (blat, ordi, etc.) i augmentar les extensions de farratges.⁸ Paradoxalment, però, els contractes escrits no semblen haver incorporat aquest canvi i, per exemple, varen continuar limitant l'extensió d'userdes i esparcets.⁹ Els propietaris de masos d'aquestes planes tampoc no es varen mostrar gaire interessats a participar en els negocis de cria i engreix de bestiar dels seus masovers ni varen contribuir a finançar les necessitats de capital d'explotació que comportava. Es pot afirmar, aleshores, que la masoveria fou un fre per a la modernització agrària? Aquesta és la tesi que bona part de la teoria econòmica ha sostingut des d'Arthur Young. Tanmateix, en el cas gironí no sembla pas tan clar, entre altres motius perquè molts masovers varen augmentar, abans del 1960, la dotació ramadera dels masos,¹⁰ varen trencar el domini cerealícola i varen participar i promoure el moviment general de modernització agrària.

Com va ser possible? D'entrada perquè, com s'extreu del testimoni de molts entrevistats, podia haver-hi un decalatge important entre els tractes escrits i la pràctica quotidiana. Curiosament, quan hem demanat als masovers que expliquessin el paper que tenia el propietari a l'hora de prendre les decisions productives més importants —què es podia cultivar, quanta superfície calia dedicar a cada cultiu, en quines terres es podia fer— tendeixen a dir que no hi intervenia, que les decisions productives les prenen ells. També el testimoni d'alguns propietaris va en la mateixa direcció:

El masover, abans, era pràcticament terra i molt poc bestiar. Després va venir que per viure necessitaven tenir bestiar, perquè de la terra, doncs, en quedava poc i en

7. Planas (1994); Sagner (2007).

8. Aguiló (1909).

9. Una mostra d'aquestes limitacions la relata el testimoni següent: «Els [els masovers] volien fer menjar pel bestiar, però se'ls hi acotava perquè si no hi haurien fet tota la finca per menjar del bestiar, i aquí no hauríem rebut res de la parcel·la. Per tant se'ls obligava a fer el blat i el blat de moro i se'ls hi deixava algun camp per fer menjar pel bestiar.»

10. Segons les dades proporcionades pel cens agrari de 1962, el 54 % del pes viu ramader provincial es concentrava en les explotacions de 5 a 30 ha d'extensió, que es correspon amb la forquilla d'extensions habituals dels masos agrícoles i on es donaven amb més proporció les masoveries.

necessitaven més. I aleshores, què es va fer? Per no canviar el contracte amb l'amo, van començar a arreglar, a adaptar ells una mica els baixos de les cases i començar-hi a ficar bestiar [...] Aleshores, així no es va haver de modificar el contracte.¹¹

Aquests indicis, per tant, apunten cap una accentuació de les actituds rendistes i absentistes dels propietaris; actituds que haurien facilitat la presa unilateral de decisions per part dels masovers.

Un segon element explicatiu, i que apunta en la mateixa direcció, és la transformació dels tractes en arrendaments monetaris. Molts dels masovers entrevistats expliquen que les masoveries on vivien els seus pares i que ells varen heretar eren finques arrendades en diner, llevat d'alguns pagaments poc significatius en espècies. Aquesta tendència cap a l'arrendament és confirmada pels censos agraris. En el cens de 1962, si hom es fixa en la franja d'explotacions gironines situades entre 5 i 30 ha —que cobreix les extensions habituals als masos agrícoles—, es pot observar que el percentatge d'explotacions a parceria era només del 18 %. Una proporció baixa que, de fet, recull el retrocés experimentat per aquest règim d'explotació al llarg de la primera meitat del segle, que va continuar les dècades següents. En el cens del 1972 el percentatge de parceria en la mateixa franja d'explotacions ja només arribava a l'11 %, mentre que l'arrendament havia ascendit al 28 %. Actualment, segons el cens de 1999, la parceria ha quedat com un residu irrellevant, mentre que l'arrendament no ha deixat de créixer, fins i tot a costa de l'explotació directa. En qualsevol cas, l'avenç de l'arrendament monetari als masos, a costa de la parceria, va tenir implicacions importants sobre les maneres de gestionar les finques, bàsicament perquè l'arrendament deixava més lliure el masover a l'hora de decidir les estratègies de cultiu.

Finalment, en la resolució d'aquesta aparent paradoxa entre l'immobilisme de les parceries i la transformació del sector, també cal afegir que des del principi del segle es constata una tendència dels propietaris a vendre terres als agricultors. Tot sovint, especialment a les planes agrícoles, els masos es varen fragmentar i les parcel·les varen ser venudes a petits pagesos. També tenim constància de masovers —com l'avi de Josep Llovet i Mont-ros, professor de l'Escola Superior d'Agricultura— que varen adquirir masos sencers. Josep Pla, el 1952, va recollir aquesta «permanent, callada, positiva revolució» que s'estava realitzant «sobre les taules dels notaris» i que va permetre que la propietat dels masos passés «dels propietaris absents i desertors als masovers».¹² Una revolució que va tenir un impacte més gran a les planes agrícoles que a les àrees de muntanya, segons es dedueix —tot i els buits— de la cartografia d'un cens d'habitatges dispersos fet per la Guàrdia Civil el 1946.

11. Extret de Saguer (2005), p. 130.

12. Citat per Congost *et al.* (2002).

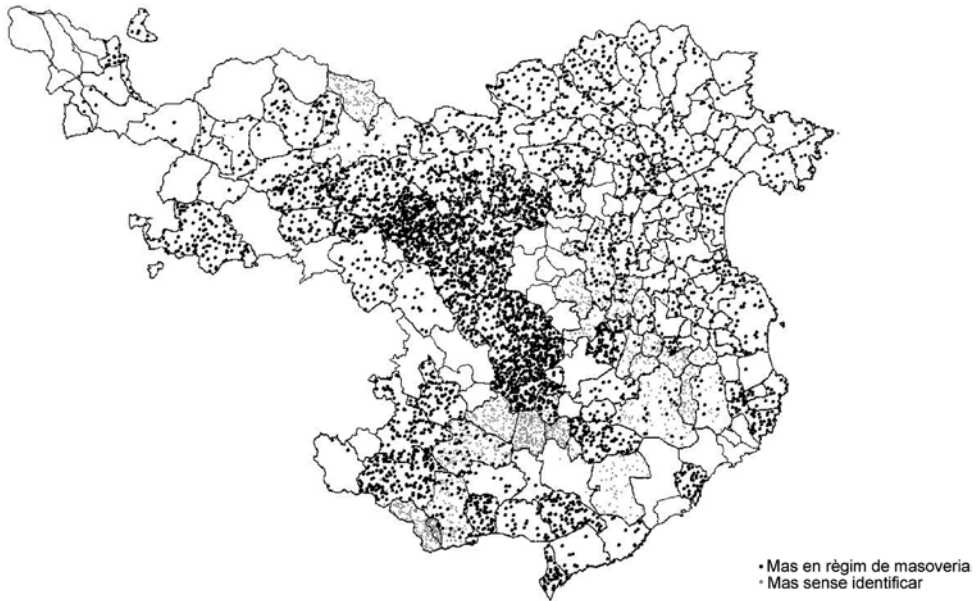

Figura 1. El règim de masoveria a la província de Girona (1946).
Font: Congost *et al.* (2002).

3.2. La masoveria des del 1960

En termes generals, fins a la dècada de 1950-1959, la transformació productiva dels masos i, molt especialment, la seva reorientació cap a una ramaderia integrada en l'explotació, va avançar en la mesura que es va transferir als pagesos —a través de vendes, d'arrendaments, o d'un absentista *laiser-faire*— el cost de la transformació de les finques. Potser per això Girona, que havia estat amb diferència la província catalana amb més densitat ramadera en el segle XIX, va evolucionar més lentament que altres zones i, en els censos posteriors al 1980, fins i tot es troba per sota de la densitat ramadera del conjunt català.

Val a dir, però, que des de la dècada de 1950-1959, i molt especialment a partir dels anys seixanta, es va produir un canvi radical d'escenari. En un lapse de temps relativament breu, molts masovers varen abandonar els masos que havien explotat fins aleshores i es van traslladar cap a viles i ciutats, i els propietaris es trobaren en la —per ells— sorprenent situació de no trobar-los relleu. En aquella conjuntura, als factors d'expulsió —que podem resumir en un baix nivell d'ingrés i de vida—, s'hi afegiren nous factors d'atracció: les oportunitats obertes pel creixement urbà i industrial d'aquells anys. Molts masos quedaren buits i els seus propietaris ja no varen poder continuar explotant-los com ho havien fet els seus avantpassats i vivint de la renda:

Quan jo era petit, doncs, quan un masover marxava d'una casa pel motiu que fos, o per falta de salut, o per no sé què, o perquè se n'anava a una casa millor, doncs almenys en sortien una dotzena de pretendents que volien arrendar aquella finca, que quedava vacant. Fins que va arribar un moment de que un masover va marxar, la casa va quedar vacant i les terres —això pels anys, no sé, posem-hi... seixanta i pocs— i no va sortir cap pretendent. O sigui que quedava vacant la casa i les terres. I això va ser, o sigui per als meus pares, va ser un... fenomen raríssim, diem-ne per dir-ho d'alguna manera, perquè això és que no havia passat mai, no havia passat mai. Però això ja era un senyal inequívoc que estàvem a dintre d'un procés, d'una evolució total.¹³

La crisi en l'oferta de masovers va accentuar els canvis que ja s'havien començat a apuntar en les dècades anteriors i que tendien a suavitzar les obligacions exigides als masovers. On això no es produï, es va accelerar la marxa dels masovers. El relaxament de la masoveria es va intensificar en múltiples sentits: la taxa de sostracció de la renda es va tendir a reduir; molts pagaments monetaris es varen fossilitzar o varen evolucionar per sota de les tensions inflacionistes que els desvaloraven; moltes obligacions que tenien un component servil —des del lliurament anual d'un porc o de volateria, fins a determinats serveis en favor del propietari— varen desaparèixer. En algunes àrees, especialment en zones boscoses o de muntanya, es va permetre als masovers de residir fora del mas, a la vila. L'obligació d'habitar el mas, de fer-hi foc i llum, que s'estenia al conjunt de la família masovera i al seu bestiar, i que, per tractadistes del dret consuetudinari com Victorino Santamaria, eren el tret realment definitori i distintiu de la masoveria, es va anar-se diluint. Molts masovers, sense deixar de menar el mas, varen comprar cases al poble i acabaren vivint-hi de manera permanent.¹⁴ Al darrere d'aquest procés hi havia una escassa oferta de masovers, però també un deteriorament creixent dels edificis de les masoveries en què coincideixen molts testimonis; uns edificis que rebien poques atencions per part dels propietaris —en la mesura que aquestes despeses no els proporcionaven cap rendiment— i que també tenien poc manteniment tant per part dels masovers que els habitaven —atès que no veien que les poguessin recuperar.

Un altre element que emergeix de manera recurrent a partir dels anys seixanta és el pes creixent de les ocupacions fora del mas. Fins aleshores, la masoveria —excepte en el cas de masos molt petits— requeria una dedicació plena tant del masover com del conjunt de membres de la seva família. Fins i tot molts contractes del segle XIX prohibien el masover d'arrendar o cultivar terra fora del mas. La composició de la família —el nombre de braços— havia estat un criteri important en el passat quan un propietari havia de seleccionar un nou masover. Des de mitjan segle XX, però, tant la mecanització creixent com l'aparició de noves ocupacions en el sector secundari o terciari varen alterar la dedicació plena del

13. Extret de Sagué (2005), p. 135.

14. A aquest fenomen ja s'hi havia referit Tamaroi (1982), tot observant les mutacions de la masoveria a la zona de Besalú.

masover a la finca. Va aparèixer un fenomen de pluriactivitat externa que, si bé havia estat habitual entre els menestrals i petits pagesos, a penes havia tingut fins aleshores rellevància entre els masovers, almenys els de les planes agrícoles. Una pluriactivitat que va afectar no només alguns membres de la família masovera, sinó el mateix cap de l'explotació.

La relaxació de la masoveria també va afectar el control social exercit pels propietaris. La tutela política i religiosa que en èpoques anteriors havien exercit els amos sobre els masovers —i que arribava a l'extrem de fer constar, entre les clàusules del contracte, l'obligació d'assistir a missa— es va anar diluint una vegada tancada la primera etapa de la postguerra, i es va reduir més a mesura que s'accentuaven les dificultats per a trobar nous masovers. Els testimonis entrevistats, la major part dels quals varen arribar a ser els caps familiars i, per tant, a tenir tractes directes amb el propietari, amb posterioritat a la Guerra Civil, no tenen la impressió que els propietaris haguessin exercit sobre ells un control gaire intens ni visible. Val a dir, tanmateix, que bona part d'ells també confirma el tòpic del masover com a individu políticament conservador, amb forts vincles amb l'Església catòlica, i amb una participació mínima en la vida associativa local.

En qualsevol cas, per a acabar aquesta breu i impressionista exposició, és interessant constatar que tot aquest procés no sembla haver donat lloc a manifestacions prou visibles de conflicte. Per utilitzar la terminologia de Hirschman, les tensions es varen resoldre a través de la *sortida*, de l'abandonament del mas, sense més estridències. És més, la memòria que serven els antics masovers sobre la seva experiència en la masoveria i sobre les relacions amb els propietaris és d'una placidesa idíl·lica, que, tot i preveure-la, resulta xocant per a l'entrevistador. El conflicte no va existir. Fins i tot la menor discrepància o tensió és negada. Paradoxalment, el testimoni dels propietaris, tot i insistir també en un marc general de relacions calmades, ens ha proporcionat més casos de fricció i de conflicte que no pas el testimoni dels masovers. Potser la relaxació del règim de masoveria i l'absentisme creixent dels propietaris —conformats a percebre una renda que d'any en any s'anava desvalorant— varen contribuir a sostenir el mite pairalista sobre la masoveria?

El corol·lari final d'aquest procés, perceptible en les darreres dècades del nou-cents, ha estat la pràctica desaparició de la masoveria i dels masovers. Avui ja no queden masovers i els pocs que encara reben aquest qualificatiu tenen poc a veure amb el treball agrari i molt amb el servei domèstic. Un anunci publicat fa un parell d'anys a la secció d'ofertes de treball d'un diari local il·lustra prou bé el que, a dia d'avui, és el punt d'arribada de la masoveria. Diu així: «Gestoria Mension de Figueres selecciona: MASOVERS. S'ofereix allotjament i subministraments pagats en una masia situada a Calonge (Baix Empordà). Es requereix: Home i dona d'edat entre 35 i 55 anys; traslladar-se a viure a Calonge; amb habilitats jardineres i culinàries.»¹⁵ Un bon exemple sobre la capacitat de la llengua per a transformar el significat de les paraules.

15. *Punt Diari* (30 octubre 2005).

Bibliografia

- AGUILÓ CORTÈS, I. (1909), *Mejoras en el cultivo del trigo*, Girona, Taller de Imprenta del Hospicio Provincial.
- CONGOST, R.; GIFRE, P.; SAGUER, E.; TORRES, X. (1999), «L'evolució del contracte de masoveria (Girona, s. XIV-XVIII)». A: CONGOST, R.; TO, L. (ed.), *Homes, masos, historia. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 269-297.
- CONGOST, R.; FERRER, L.; SAGUER, E. (2003), «Transformacions en el sistema de mas i en el paisatge agrari contemporanis (1800-1950)». A: CONGOST, R.; JOVER, G.; BIAGIOLI, G. (ed.), *L'organització de l'espai rural a l'Europa mediterrània: Masos, possessions, poderí*, Girona, CCG Edicions, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Universitat de Girona, p. 97-123.
- GARRABOU, R.; PLANAS, J.; SAGUER, E. (2001a), *Un capitalisme impossible?: La gestió de la gran propietat agrària a la Catalunya contemporània*, Vic, Eumo.
- (2001b), «Sharecropping and management of large rural estates in contemporary Catalonia», *The Journal of Peasant Studies*, vol. 28, núm. 3, p. 89-108.
- PASCUAL, P. (2000), *Els Torelló: Una família igualadina d'advocats i propietaris*, Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajuana.
- PÉREZ TEJEDOR, M. (1949), «El contrato de masoveria», *Los Sitios* (26 novembre, 3 desembre i 10 desembre).
- PLANAS, J. (1994), «Agrarisme i gestió de la propietat al primer terç del segle XX. Un exemple significatiu: Jaume Maspons i Camarasa (1872-1934)», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 10, p. 57-83.
- PUJOL ANDREU, J. (1999), «Trabajo asalariado y actividad agraria en *Can Codorniu*: un caso excepcional en la explotación del viñedo catalán durante el primer tercio del siglo XX». A: CARRERAS, A. et al. (ed.), *La industrialización y el desarrollo económico de España*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, vol. 1, p. 479-506.
- SABATER, R. de (1853), «Cultivo alterno anual (práctica de Gerona)», *Revista de Agricultura Práctica, Economía Rural, Horticultura y Jardinería*.
- SAGUER, E. (1999), «Masos i masoveries en el primer terç del segle XX: crisi i transformació». A: CONGOST, R.; TO, L. (ed.), *Homes, masos, història: La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 451-482.
- (coord.) (2005), *Els últims hereus: Història oral dels propietaris rurals gironins, 1930-2000*, Barcelona, Generalitat de Catalunya.
- (2007), «La acción social en casa. Gestión patrimonial de un dirigente sindical (Pelayo Negre Pastell, 1921-1936)». A: ROBLEDO, R.; LÓPEZ, S. (ed.), Saragossa, Prensas Universitarias de Zaragoza.
- SANTAMARÍA Y TOUS, V. (1896), *Recopilación razonada de los usos rurales del partido judicial de Vendrell*, Vilafranca del Penedès, Institut d'Estudis Penedesencs, 2005.
- (1901), *Derecho consuetudinario y economía popular de las provincias de Tarragona y Barcelona con indicaciones de las de Gerona y Lérida*, Madrid, Imprenta del Asilo de Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús.
- TAMANOI, M. (1982), *The changing peasant society in Catalonia: the transformation of the masoveria system*, Illinois, Universitat d'Evanston. [Tesi doctoral]